वि. का. राजवाडे.

न्यायरत्न क्र. ९

२४४ पाने

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai. "

॥६०॥ ॐ नमो गणेशाय नमः॥ शारदायै नमः॥ कनककमलरत्नरत्नस्तीर्य्यद्दिराधाकुचायग्रथितनयन नम्रेंगः स्मेर
मुजश्री॥ नवगगनतमानश्यामलांगे दृगात्रः द्दपयज्जममकर्मेकूरमकूर मित्रः॥ रजीवाङ्घमेकरध
रमणीलां वण्यदीर्घायुरुः कारुण्यपकतिकेतनेत्रिजगतां स्तुत्यत्रिबीजंमदः॥ रत्नगात्रनंगास्त नंतार स्तंयुर
न्नृत्यक्तटाक्षछटानिष्ठीतत्रिपुराशिधैर्येजलधिः पायान्नगेशः॥ प्रस्तः॥ रस्ता वसो कलिक केटत्तेद्वि
वनाद्यपथमत्यनिवृत्तौ॥ इंदिरानयनपालितपदा योऽभीनरणामस्तुणांस्तु नेतुनः॥ ३ यस्य प्रांवः समजनिष
न्दोणिपालाः सहस्रंराकार्वंइव तिमयशसो विश्वविख्यातवीर्याः॥ सोयंद्रोणीवलयतिलकः कोणितो
णावंशोत्तंसो राजाजनि नयवतोमग्रणीवीरलानुः॥ ४ दृष्टांतो सौ नृपाणां नयविनयवतामग्रणीः शौर्य
तां सीमा यैवा लभ्रमीवलयपरिवृढः किंकारानदस्त्रनोः॥ ५ उच्चदोर्दर्पलीला नियमित निखिलंस्नल्य

नीकावनीन्द्रो राजा श्रीमत्प्रतापः समजनि तनयस्तस्य वेशावतंसः ।६ तस्यास्ति विश्वमदनीयगुणाभिरामा ल्ली
[illegible]ली कनककंजगमकल्पवल्ली ॥ पद्मावतीति भुवनप्रथिताभिधाना शुद्धान्वयाय विनवा महिषी नृपस्य
॥७॥ तस्यानियोगमधिगम्य महीमघोन्या वाचस्पतिर्गुरुपदांबुजनम्रमौलिः । नत्वा निशाकरकिशोरकिरी
टरत्नं श्रीन्यायरत्नममलं विषदीकरोति ॥८॥ इह [illegible] श्रीप्रवरेण श्रीमता मणिकंठाचार्येण जगदुपशम
निदानभूतन्यायनयोगताय न्यायरत्नाभिधानग्रकरणरूपे गुरुणि कर्मणि प्रारीप्सिते विशिष्टाचारा
नुमितश्रुतिबोधितकर्त्तव्यताकमंगलमाचरितमपि नोपनिबद्धं । न च पनिबंधो पीष्टफलोत्पत्तावक
रणां न मंगलं च कृतमित्येव किं न स्यात् । तथा हि । सिद्धांतिना मंगलं तावत् आरिप्सितस्य निर्विघ्नसमाप्तेः का
रणं स्तुयात ॥ तथाह्युक्तं ॥ सत्यपि मंगले कोदंबर्यादौ रीघन्ते निर्बैधसमाप्तेः । असत्यपि च मंगले प्रमत्त

स्तिकाद्यनुष्ठितसमाप्तेः॥ न चान्वयव्यतिरेकत्ववलितं तत्रात्यन्तेण दंडादेरिव कारणत्वेयाद्येऽन्वयव्यतिरेक
भिचारयोः परिपंथित्वस्तु विती व्यभिचारस्त्वेयादकस्य वा सिद्धेः। अन्ततेऽतु मंगलत्वे वेदेन कारणतायाख्यात
त्वं न व्यभिचारपरिपंथिव्यभिचारस्त्वेपि आदकस्य वेदस्याविकल्यादिति वाच्यं। मंगलत्वेदि विनापि प्रारि
प्सितसमाप्तिसत्वे मंगलत्वं प्रारिप्सितसमाप्तेर्नियमतः पूर्ववर्तित्वं न त्तवर्तिता। तथा च मंगलत्वं समाप्तिं प्रति कारणं
च मसदन्तकथंश्चक्रत्यापि आदिपितव्यं न त्वत्यंतासंभवाच्चेदादपि प्रतीयते योग्यतापरादृष्टादिति चेत् नामैव।
अमत्तादाननुष्ठितस्थले दृश्यमाने मंगलबाधेपि जन्मांतरीयमंगलसंभावनया तस्य समाप्तिं प्रति नियतपूर्वव
र्तित्वग्राह्यसंदिग्धेपि कारणत्वं यदस्य निःप्रत्यूहत्वात् न दिग्राह्यसंशयः प्रमाणपरिपंथी प्रमाणमात्रोच्छेदा २
पत्तेः अत्युतानुगुण एव संदिग्धे न्यायः प्रवर्त्तत इत्युपगमात् किंच शब्दप्रमाणेग्राह्यसंशयस्य सुतरामनु

(2A)

णत्वं। बाधकप्रमाविरहरूपायाः योग्यतायाः संशये न योग्यताज्ञानस्य संशयसाधारणस्य शाब्दधीकारणस्य।
संपादकत्वात्। तदुक्तमाचार्यैः। आगमस्थले चावाक्यार्थस्य व्यभिचाराज्ञानदोषायेति। नाप्यन्वयव्यभिचारः परिपंथी
वारीभूतस्य विघ्नध्वंसस्य तत्रापि जननात् समाप्त्यभावश्च मध्योत्पन्नविघ्नेन प्रतिबंधात्। न च प्रतिबंधकशंका
र्यानुदयकारणतावच्छेदको विघ्नसंसर्गाभाव एवं च परिसमाप्तिः फलं विघ्नध्वंसो व्यापारो मंगलत्वेन तत्कारणमिति सि
द्धं। तत्राह्निकादिकापि निर्विघ्नप्रारिप्सितसमाप्तिकामो मंगलमाचरेदित्यादिका श्रुतिरव यद्यपि तादृशी श्रुति
र्न श्रूयते प्रारिप्सितं मे निर्विघ्नं परिसमाप्यतामिति कामनया शिष्टैर्मंगलाचरणमतश्चाद्याचार एव तदनु
मापकः। यद्यपि चाचारमात्रान्न श्रुत्यनुमानं भोजनाद्याचारेव विगीताचारे च व्यभिचारात् तथापि लौकि
काविगीतभिन्नसदाचारात्तदनुमानं निराबाधमिति संप्रदायः॥ अत्र वदंति प्राञ्चा वीयमंगलस्यैवाह्निकक

(3)

र्समाप्तिफलकतानसंभवतिजन्मांतरयैथादिकन्तुदिव्यशिष्टैस्तदकारणतानचैदिकफलेबाधेषु॥इष्टा वि
वजन्मांतरीयंतस्याभूतत्रैहिकानैहिकसाधारणस्यपुत्रमात्रस्यफलत्वश्रवणात्तदुचितांमंगलेऽ व्यच्चाप्
तिर्नास्त्येवकिंचाचाराद्नुमयाश्चाचारस्यप्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामनयेतितथैवकृत्यत्वनय तद्वैषम्यात्तु
तस्मान्नमंगलत्वेसमाप्तिकारणंव्यभिचारादिति॥अत्रनव्याः प्रारिप्सितसमाप्तौहष्टकारणकलापोविघ्नात्यावस
हितःसामग्री॥विघ्नात्यावश्चानादिर्नकारणमपेक्षते ततएवचप्रमत्ताद्यनुष्ठितसमाप्तिःसतिचविघ्नेतद्ध्वंसे
मंगलत्वस्यकारणतामतध्वंसश्चनमंगलंविनेतिनतत्रापिमंगलत्वस्यव्यभिचारःएवंचविघ्नध्वंसेऽन्यथासिद्धं॥वि
घ्नध्वंसोपिविघ्नसंसर्गाभावत्वेनहेतुस्तथैवप्रतिबंधकाभावस्यकारणत्वात्तेनतद्ध्वंसध्येनप्रागभावादिस्थले 3
व्याप्तेरितिविघ्नध्वंसोपितत्संसर्गाभावंघटयन्नन्यथासिद्धइति॥एवंसमाप्तेर्मंगलाजन्यत्वस्थितइदंमेतिविं

(3A)

ष्टेपरिसमाप्यतामितिकामनयापिमंगलाचरणे॥ इदं स्वर्गीस्यामितिवज्ज्योतिष्टोमादीत विशेषणान्यायेन तत्रस्वर्ग इवात्रा
पिप्रारिप्सितविघ्नध्वंस एव फलं न आत्मनोयागाजन्यवत्त्वासमाप्तेरपि मंगलाजन्यत्वादिति दिगिति॥ मंगलं च
विघ्नान्यत्वे सति विघ्नवारणासाधारणकारणं च तच्च विनायकाद्यं नस्कृतिनत्यादि बहुप्रकारकमिति॥ एवं च मं
गलस्य प्रारिप्सितसमाप्तिहेतुत्वे फलबलादेव ग्रंथस्यातोपि मंगलाचरणेनु मितं तन पिमंगलं वियथ्या
नोपनिबद्धमित्येव ज्ञाय॥ अत्रादो अन्ते चावश्यवक्तव्यर्थं प्रयोजनाभिधेयतदुभयसंबंधानाह न्यायरत्ने ति॥ अ
स्य न्यायरत्न नाम्नः प्रकरणस्य प्रसादेनानुग्रहेण सर्वं अर्थाः यथोक्ता भान्त्विति पूर्वोक्तेजानीत प्राज्ञा इत्यन्वयः॥
एवं च समयरिक रेमहान्यायएतत्प्रकरणप्रतियाद्य इत्यर्थः॥ तमः प्रशामतीति संसारनृत्यशालाप्रलसीत्वस्या
नादिनवसैविताया वस्तुतत्वतिरोधायकत्वेन तमः प्रख्याया अविद्यायाः प्रशामः प्रकृष्टः शमः मिथ्याज्ञान

(1)

प्रागप्रामाण्यसंदेहात्तिर्मिथ्याज्ञानध्वंसस्तत्त्वहेतुरित्यर्थः॥ एवं च मिथ्याधीध्वंसहेतुत्वेनोक्ते न च ज्ञाने विना तदनुत्पत्तेस्तत्त्व
ज्ञानहेतुत्वमर्थादुक्तं तथा च स्वत्वोच्छेदे स्वसुखे दोऽर्थसिद्ध इति निःश्रेयसजनकत्वमस्याहरविघ्नकर्षेण विना
वितमिति॥ रत्ने न चर्यैथस्य स्वरूपककरणेतमष्यज्ञानहेतुत्वें सर्वज्ञानहेतुत्वें चतत्र मित्यत्र – सेयं तत्र ताव
त्समपरिकरान्यायः इति याधस्तत्र न्यायस्वरूपं ज्ञाते तत्परिकर इति जिज्ञासेति तत्परिकरकथाद्यपेक्षयाद्यम
तस्तावन्न्यायो निधेयः स च परं परया लिंगपरामर्शजनकमहावाक्यरूप इत्यादौ तृतीयलिंगपरामर्शो निर्वा
च्यः सोपि व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टावगाही इति ततोपि व्याप्तिपक्षधर्मते वाच्ये तत्रापि व्याप्तिग्रहोपतर्कस्य कार
णत्वादिदं सर्वोपयहितस्तर्क इति यथोक्तसंगतिर्लब्धा तो दर्शितेय च यथोक्तसंगत्यैव तर्कस्य प्रथमतोऽभि ८
धानमित्यादि॥ अनुमानेति॥ अनुमाने तृतीयलिंगपरामर्शस्तस्य निदानमाहिकारणं महानसादौ व्याप्ति

प्रत्यूहे तस्यकारणं तर्कः। तर्कं विनासद्व्यारदर्शनमात्रादिनाव्याप्त्यग्रहादित्यर्थः। तर्कानंतरमनुमित्युत्पत्ति
दर्शनात्तर्कस्यतत्त्वं नावमात्रमायाति। तत्कुतस्तत्स्यात्तु मिति हेतुव्याप्तिधीहेतुत्वमुच्यत इति तद्व्यवस्थाप
यितुं परिशेषं प्रदर्शयति। तथाहीति। साक्षात्कारणत्वं विशदयति तत्रेति। तत्त्वेति। साधकतमं हि करणं तत्र
तमत्वर्थः फलायव्यवहितव्यापारवत्वमिति करणो व्यापारनियमः सिद्ध इत्यर्थः। तर्कस्य हि व्यापारत्वं तदा क
ल्प्यते यदा तृतीयलिंगपरामर्शस्य करणत्वं स्थिरं स्यात्तदेव हेतुर्नास्ति किंच व्याप्तिस्मृतिः करणं स्तु व्यापा
रस्त्वादतदसदिति कुत एतदवसितमत आह तृतीयेति। न हि तृतीयलिंगपरामर्शस्यानुमितिफलत्वात्तो
विलीबोऽस्पते। येन तदुत्तरतर्कोऽपेक्षणीयः किंतु नैवमित्यर्थः। द्वितीयकल्पे दूषयितुं विकल्पयतीति य
रपरेति। ऋतुमिति कारणीभूतायोऽभावः साध्यतदभावकोटि जिज्ञासायास्त्वतियोगिनी सैव जिज्ञासा

तस्याउच्छेदोध्वंसः संशयनतावच्छेदकतयकोटिकाजिज्ञासाजनितासावसंशयनद्विरोधिविषयत्वेनानुमितिप्रति
बंधिकाततः सावक्ष्यमाणव्यापकोटौ वष्टि निष्टस्तुपनयता तर्केण निरस्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ अनुमितीति तर्केण साध्याभा
वकोटौ वनिष्टप्रसंगात्मना साध्याभावकोटौ वनिष्टप्रमायात्तदा साध्यस्मरणादिना साध्यजिज्ञासामात्रे जन्य
ते सा च जिज्ञासानुमित्यंगमित्यर्थः । नाहज्ञीप्रतिबंधिकन ति ॥ अन्यथासंदिग्धे जिज्ञासित इत्यत्र प्रवृत्ति
नेस्यात तायेव प्रतिबंधादित्यर्थः ॥ अथेतदुच्यत इत्यत्रेतत्पदस्यार्थे विवृणोति ॥ अनुमानविषयपरिशोध
कत्वमित्यत्र परिशुद्धिं विवृणयति । इयमेव विषयपरिशुद्धिरिति एवं च जिज्ञासायाः साध्यकोटौ यन्नियम
नं सा विषयपरिशुद्धिः तत्प्रयोजकत्वं तर्कस्येति सिद्धं तवदूषयितुं विकल्पयति कोयं तारत्यादि अत्राद्य ५
दूषणमाद ॥ इच्छाया इति ॥ इच्छाया अन्यधर्माश्रयत्वे समवायिकारणत्वापत्त्याऽव्यवापत्तेरिति भावः ॥ साध्यमा

Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan

(5A)

त्रेतिसाध्यजिज्ञासादिपर्वतीयवह्निज्ञानोत्तमिछायावननस्याज्ञानेनवतिज्ञातएवेछोदनाततथाचतस्यसाध्य
ज्ञानेवाच्यंएवंचसिद्धंसाधनादनुमानमेवात्रनावतरतीतिकस्यविषयपरिशोधकस्तर्कःस्यादित्यर्थः।यद्य
पिपर्वतीयवह्निरपिसामान्यलक्षणयाज्ञातइतीछापितत्रस्याद्विशेषसिध्यर्थंचानुमानावतारोपिस्यात्त
थापिसामान्यलक्षणानंगीकारपक्षेऽयंदोषइ[illegible]वा।वस्तुतस्तुपक्षोढवाढमात्रमततत्रान्यथोक्तदोषातजिज्ञा
सामात्रमुछिद्येतनचेष्टापत्तिरस्तुनवविरोधात[illegible]त्रतीतव्यक्तिज्ञानादत्रतीतायाव्यक्तौजिज्ञासाज्ञानेछा
याश्चसमानप्रकारकत्वेनिवजन्यजनकतावोलाघवात्नतुसमानविषयत्वेसतिगौरवात्सुखादीछाया
मप्येवमितिस्वतोउत्पंत्तेपिसामान्यलक्षणापिवस्थाप्यिष्यतइतिविषयपरिशोधकत्वमस्ययुक्तमे
वेतिदृष्टव्यंनतुजिज्ञासाजातोज्ञानमुत्पादयितुमिछातथाचस्वर्गोपिपादविषयवत्साधनगोचरासावाच्या

तो न सिद्धसाधनत्वसंपत्तिरित्याशंक्य निराकरोति॥ अथेति॥ तर्हि सावकाशपायविषयकेष्टोपायताज्ञानादेव घ
टोपायेच्छावस्त्वादिति न तत्र तर्कोपयोगो घटोपायेच्छाया व्यभिचारादित्यर्थः। तृतीये दोषमाह॥ संशयजन्ये
ति। तथाहि संशयो लिंगाज्ञानसाध्यधीविरोधात् तज्ज्ञाने च साध्यज्ञानस्यानुगुणो भवति। न हि जिज्ञासाव्यवज
नकसंशयस्यापि तर्कोत्तरखंडकटाक्षकूटकोटिकत्वं मन्यसे तथा च। जिज्ञासाधस्तीति तत्र कोटिवैचित्र्य
कल्पने मानाभाव इत्यर्थः। आत्माश्रयादिति। सिसाधयिषाविषयत्वमिदं साध्यत्वमिति सिसाधयिषानिरू
प्यं साध्यं साध्यविषयत्वं चाधिकत्वमिति साध्यनिरूप्यमधिकत्वं अधिकेककोटिकेव च जिज्ञासा सिसा
धयिषितेति सिसाधयिषानिरूप्यत्वं सिसाधयिषेत्यात्माश्रय इत्यर्थः। प्रतिबंधेति तथा चाप्रत्यनुमित्युपल
क्षितसाध्यविषयत्वं जिज्ञासायाउत्कोटसाध्यकोटिकत्वं तदा प्रतिबंधादिस्थलेनास्तीति तत्र विषयपरिष्कु ६

व्यानावायत्तिरित्यर्थः। तत्रापीति संशयोपि न्यूनाधिककोटिकत्वं कथमित्यनुयोगस्य समानत्वादित्यर्थः। संशयति
श्च फलतजनकत्वमधिककोटिकत्वमित्यपि नेत्यादयर्थेति लिंगज्ञानसहकारात्तुल्यवदुभयकोटिकजिज्ञास
याद्यनुमितिसंभवात् किं तर्केणेत्याशंक्य तुल्यवदिति वस्तुतस्त्विति नहि योग्यतायां साधकबाधकमानाभावरूपा
यामोक्षादिसंभवइत्यर्थः। पक्षधर्मताज्ञानजनकत्वादेतिपक्षं निराकरोति न तृतीयइति किंतु वस्तुगत्येति
त्राध्येपक्षतायानज्ञानेच्छितायतस्याअविज्ञानमितिनेदः। उभयथापीति। ताहज्ञाहेतुतानेचेन्द्रियादेरवसा
मर्थ्यान्न तत्र तर्कोपयोग इत्यर्थः। एकत्र पक्षताज्ञानपदे नदृशइंद्रियासामर्थ्यात् तज्ज्ञानोपनीतिवसर्वत्र
तासतात्रपरत्रायविस्कृतः पक्षस्तद्धर्मताज्ञानपक्षेनोपनीतपक्षताज्ञानं। रुतुर्थः। व्याप्तिज्ञानजनक
स्तर्कइतिपक्षः। व्यभिचारविपर्ययवदितियथाव्यभिचारस्त्रमः त्र तिबंधकस्तथातर्कोपीत्यर्थः। ननुसा

धनसमानाधिकरणत्वं तात्तावच्छेदकतियोगिसाध्यमित्येषिव व्याप्तिशरीरशंका। केवलान्वयिन्यपि सेनवतितथा
च तत्रापीमांशका। निरस्यस्तर्कोव्याप्तियाहकोनवत्येवेति पूर्वापरितोषेण ह॥ अपि च ति। किं वात्र विप
र्ययपर्यवसानरूपद्वारापेक्षणे चक्रकादिकमपीत्या ह। तथेति विपर्ययापर्यवसितस्य तर्कोनासत्वा
तत्पर्यवसानमवश्यं वाच्यं विपर्ययोपि लिंगव्याप्तिग्रहा। पेक्षस्तद्व्याप्तिग्रहश्चशरीकोछोदापेक्षः। स च तर्कापे
क्षः। स च विपर्ययापेक्ष इति चक्रकं विपर्ययस्तर्कोपेक्षस्तर्को विपर्ययापेक्ष इति अन्योन्याश्रयः। तथा
तर्क एव विपर्ययद्वारा स्वात्मतर्कापेक्ष इत्यात्माश्रय इत्यर्थः॥ वह्निं विनाधूमसत्वे कारणत्वं नजपे नेत्य
त्रापि तर्के नियतसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तियाहके कारणत्वग्रहे मूले कारणत्वे च पूर्ववनावनियम २७
इति तद्वदेपि तर्कापेक्षा तत्रापि तर्के निमीनरंयदोमूलमित्यनवस्थेति आह। तथेति। कारणतास्थलेशं

कायाऽनुदयान्न तत्र तर्कापेक्षा इति नानवस्थेति शंकते । अथेति । दूषयति । एतदपि नेति । तर्हि व्याघातस्थ
ले व्यभिचाराशंकाव्याप्तिग्रहकारणं तस्यादित्यर्थः । यत्र व्यभिचारशंकोदयः तत्र तन्निवर्त्तनद्वारा तर्कस्य
व्याप्तिग्राहकत्वं न तु सर्वत्रेति शंकते । अथोच्यत इति । दूषयति । मैवमिति । तत्रापि यावच्छंकं तर्कानु
सरणे यत्र सर्वत्रैव शंकाप्रसरस्तत्र सर्वत्र तर्कावसरणेऽनवस्थास्यादित्यर्थः । व्याघातधीस्थले
पि न तर्के व्यभिचार इत्याह व्याघातोपीति । केवलान्वयिस्थलेपि तर्कव्यापारमाह साधनेति । यथोक्त
शंकाहि व्याप्तिधीविरोधिनी तर्कं निरस्या तत्राप्युक्तघटनएवेत्यर्थः । शब्दव्याप्तिधीस्थले तर्कस्य तत्कार
णत्वं व्युत्पादयति तत्रापीति । तत्रापि तर्कतव्याप्तिग्रहे सति ज्ञानद्वानुमितिः । न तथ्यगृहीतासन्नावद्
रूपोदीरनशाब्दग्राहितचाक्षुषग्राहिताया व्याप्तेर्न व्यभिचारादिशंकोदय इति परंपरया तत्रापि तर्को

(४)

पयोगोस्त्वेवेत्यर्थः॥ वस्तुतस्तुव्यत्यस्तविशेषे शंकाध्वंसद्वारा तर्कस्य ज्ञ न कञ्चमतो न शाशादिस्खलने व्याघा
ताद्स्खलने वा न दोषेह्हेत्यादि॥ यद्वेति दृष्टाणारणानि तत्कोद्वीदमिच्छामावतिसावधारणीव्याप्तिज्ञत्यहैज्ञाय
ते। तं विनाऽङ्कद मिच्छ मित्याकारेन तत्राद्येतर्कस्य कारणमित्यर्थः। ननु व्याघातो विरोधः स च सदानवस्था
न नियमः नियम एव व्याप्तिरिति व्याघातस्यापि शंकावारकस्य ज्ञानाय तर्कानुसरणे पुनरनवस्थेति शंक
ते न त्विति परिहरति। स्वेवमिति सदानवस्थितस्य चितयस्यय सुस्त विलक्षस व्याघातः तस्य ज्ञाने व्याघा
तग्रहः। ननु नियमः सदानवस्थितस्य येन नियमग्रहाय तर्कापेक्षस्यादित्यर्थः॥ वस्तुतस्तु विरुद्धस्य क्रियै
व व्याघातः तत एव च तत्र शंकोत्पत्तिप्रतिबंधः। न हि वह्निं विनापि धूमो भवत्विति शंका। तदुक्तमार्थे व नियम
तो निस्तु पादत्ते विति सीनवमिति तस्माद्याघावर्तकोदयस्माव र्त्तकानुरागीयत्र व्याघाताज्ञशंकोदयस्तत्र न त ८ अ

दनुसरणमिति नानवस्थानविवेच्यमित्याशान्नतर्कस्यव्याप्तिग्राहकत्वेशंकाध्वंसस्य न हेतुत्वादिति भावः। ननु य
दिव्याघातोस्ति तदा शंकास्त्येव तस्य शंकाश्रितवातकारणं विना हि कार्योत्पत्तितोशंकमानायां व्याघातस्य प्रवृत्ते:
नचेद्व्याघातोस्ति तदास्तुतरां शंका निवर्त्तकाभावात्। एवं शंकाव्याघातावधिका न दाकुतस्तस्याअवधिस्तर्कः स्या
त्। व्याघातस्थलेतर्केविनैवतन्निरासेनानवुगमात्तनदुक्तेखंडनकृता व्याघातोयदि शंकास्तिन चेच्छंका
ततरां। व्याघातावधिराशंकातर्कःशंकावधिःकुतः इति। एतत्सर्वमादयन्नुखंडनकृतोक्तमितिदूषयति
तन्नेति यदि इद्दशंकेततदाव्याघातःस्यादित्येवं[illegible]शंकामात्रं व्यप्रवर्त्तमानापि व्याघातःशंकां वारय
दिवयथापुरुषादिशंकामात्रं व्यप्रवृत्तौ विशेषदर्शनेन वर्क्षे कोटरादिधीरूपेणोवारयतीत्यर्थः। अत्रैव मि
तिचेततत्राहनावतिबाध्येज्ञानमात्रं व्यप्रवृत्तौबाधकं तदपिन बाधेतत्रत्राद्युत्पुपगमेन वापास्तिद्धांत

(१)

इत्यर्थः॥ यद्यपि शुष्कवितंडिकस्य नापसिद्धांतो ह्यनिष्टस्तथापि विशेषदर्शनवत व्याघातोपि शंकां वारयितुं क्षमए
वेत्यत्रैव तात्पर्यं। ननु नियतस्य हानवस्थितयोः समुच्चययोर्व्याघातस्तत्तज्ज्ञाने च शंकानाशकमिति तत्रापि नियमा
शेशंकोदये व्याघातांतरानुसरणे नवस्थितिभ्रम इति चेत्‌ न विरुद्धायाः स्वक्रियाया एव तत्र शंकाप्रतिबंधकत्वा
दिति द्रष्टव्यं व्याप्तिप्रत्यक्षस्य उपकार्ये॥ स्वकारणतया तर्के साधितेन तस्य नेदकाकांक्षायामिदानीं लक्षणमुच्यत
इत्यादि लक्षणे त्विति व्याप्येऽआरोपाद्व्यापके आरोप इत्यर्थमादाय प्रमेय इति धूम एव इति व्याप्यस्यारोपाद्व्यापक
स्यारोप इति चेत्‌ तत्राह तथापीति व्याप्यत्वप्रकारका व्याप्यस्यारोपाद्व्यापकत्वपुरस्कारेण यो व्यापकस्यारोपः स
तर्क इति दूषयति धूमली पटलं इति बाधके इति तथा चानुमितौ नातिव्याप्तिः। बाधकप्रत्यये सति तस्याऽनुदया ए
त्‌ तर्कस्य तु धूमज्ञानरूपे बाधके सत्येवोदयादित्यर्थः। बाधे प्रत्यक्षे नुमितिः प्रत्यक्षादि वत्तु त्यक्त एवं किं तु तस्याप्रा

(9A)

माणेनज्ञायत इत्याशयेनाहऽयमिति। शीखत्वप्रत्यये उक्तेति कप्रतीति बाधक विद्यमानएवयापी तत्र माछैरखे
तद्व्यापकस्य तिक्तत्वस्यानुमितिः तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः। अनुमितिप्रतिबंधकस्यैव हेत्वाभासत्वाद्बाधस्यापि हेत्वा
भासतया तत्प्रतिबंधकत्वमित्याशयेनाह बाधके तिबाधके सतीति बाधस्य प्रमाणमात्रपरिपंथित्वादित्यर्थः। बा
धेजाग्रत्यपिऽनुमितिस्तिन्नमनुत्त वत्रयस्तुत्पद्यत एवसामग्रीसत्वादिति यरिहरति नेति। शीखस्तिक्त इत्यादौ
चयोग्यताज्ञानात्मनोपिनस्यादिति शंकते अयोग्यताज्ञान इति अयोग्यता हि शाङ्खप्रमायामंगमतो योग्यता
विरहे शाङ्खप्रमानोदेति तद्वत्मत्तु नयोग्यताधीजनिकायेनायोग्यताधीर्वाधिकास्यात् किंचन्चितार्थपरच
ज्ञानमत एवाभिनास्तत्वतीत्यादौ तदभावान्नशाब्दधीरिति परिहरति नयोग्यताहीति। अत्रैव वृद्धसंमति
माह अत एवेति यदि विशेषदर्शनेपि भ्रांतुरत्र घटोऽस्तीति शाब्दज्ञानासाद्दोरुत्पद्यते तदा तत्र घटो नास्तीति

दीयः प्रतिषेधो घटते प्रसंगं विनाप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यतोपि बाधकेसति राद्धज्ञानोत्पत्तिरंगीकार्येत्याद्दयद्दी
ति। अयोग्येपि नान्वितार्थपरत्वज्ञानं न तत्र इष्टं न च यथाज्ञानात किंत्वयोग्यताभ्रमाच्छाब्दभ्रमस्तेन वा योग्यताज्ञानमा
त्रस्य शाब्दज्ञानमात्रहेतुत्वे तत एवायोग्यतानिश्चयस्य तत्प्रतिबंधकत्वे बाधकावतारे शाब्दभ्रमो नोत्पद्यते घ
टोसीत्यादिप्रसंगस्याहार्यारोपरूपः तथा च न तत्रातिव्याप्तिरतो दोषी तस्माद्दा। अव्यापकं चेदमिति। नन्वय
द्दिजलनमित्यादिसीमावनानन्वेतत्कौ निष्प्रसंगानी न कथाद्दतो दोषी तस्माद्दा। किंवासीन्नवीति। निर्वह्नि
र्निर्धूमश्चेन तर्कस्य विषयो येन याथार्थ्यं स्यात किंतु परस्याव्यवस्थितनिर्वह्निश्च प्रयुक्तं निर्धूमश्चेत वसदेव
तिनासीन्नव इत्यत आहा। केचिदिति। एवं च बाधकप्रत्यये विद्यमाने व्याप्यस्यारोपाद्व्यापकस्यारोपस्तर्क 10
इति लक्षणे कं ठतत्तर्कस्य दोषत्रयस्यायुक्तत्वे व्याप्यारोपस्यानुगतरूपमन्तरे विना व्यापकारोपे प्रतिकारण

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)
दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८
Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com